

DUTOR CHOLG'USI IJROCHILIGINING NAZARIY ASOSLARI

Murodullaeva Yulduz

Annotatsiya: mazkur maqolada Respublikamizning oliy, o'rta-maxsus madaniyat va san'at ta'lim muassasalarida dutor sinfi ixtisosligi bo'yicha saboq olayotgan talabalar va o'quvchilar uchun Dutor cholg'usi haqida qisqacha tarixiy ma'lumotlar, uning tuzilishi hamda ijrochilik san'atida qo'llaniladigan ijro uslublari keltirilgan.

Kalit so'zlar: tarix, mafkura, tafakkur, milliy, madaniyat, musiqa, cholg'u, dutor, amaliyot, ijrochilik, uslub.

Аннотация: в данной статье приводятся краткие исторические сведения об инструменте Дутор, его строении и методах исполнения, применяемых в исполнительском искусстве для студентов и студентов, обучающихся по классу Дутора в высших, средних и специальных культурно-художественных учебных заведениях нашей Республики.

Ключевые слова: история, идеология, мысль, национальная, культура, музыка, инструмент, педагог, практика, исполнительство, стиль.

Abstract: this article provides brief historical information about the Dutor instrument, its structure and performance methods used in the performing arts for students studying in the Dutor class in higher, secondary and special cultural and artistic educational institutions of our Republic.

Key words: history, ideology, thought, national, culture, music, instrument, teacher, practice, performance, style.

Mamlakatimizning milliy istiqlol yillarida erishgan yutuqlari va samarali natijalari - jamiyat hayotida uzoq yillar mobaynida to'planib qolgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy sohalardagi xato, kamchiliklarni bartaraf etishning muhim va ishonchli kafolati bo'lib xizmat kilmokda. Mustaqillik avvalo milliy o'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurda tarixiy xotirani tiklash, milliy mafkura,

milliy madaniyat asosida milliy davlatchilikning boy an'analarini yangi sifatlar asosida yanada boyitish borasida muhim qadam bo'ldi.

Ma'lumki, o'zbek xalqi qadimdan o'zining boy milliy-madaniy qadriyatlari, urf-odatlari. jahon madaniyatiga qo'shgan ulkan hissasi nuqtai-nazaridan alohida o'rin egallaydi. Jahon ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti silsilasida turkiy xalqlar, jumladan qadimdan o'zbek xalqi tomonidan yaratilgan boy meros butun dunyo tomonidan e'tirof etilmokda.

O'zbek xalqining eng muhim boyligi sifatida ma'naviy-ma'rifiy, ahloqiy-mafkuraviy merosning tan olinishining o'zi ham xalqimizning o'tmish tarixi, buguniga berilgan munosib bahodir. O'lkamizda uzoq yillar davomida to'plangan boy madaniy meros xalqni, millatni tarbiyalashda, milliy g'oya, milliy tafakkur, milliy mafkuraning shakllanishida juda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Qayd etish lozimki, mavjud milliy qadriyatlar eng avvalo tarbiya, jamiyatni ijtimoiy sog'lomlashtirish kabi muhim vazifalarga xizmat qildi.

Ming yilliklar davomida shakllangan tarbiya tizimi, individual, yakka tartibdagi va ijtimoiy tarbiya usullari Markaziy Osiyo xalqlari tarixiy taraqqiyotida hal qiluvchi omil bo'lganligi, hech shubhasiz bunday sifatlar, o'zbek xalqi mentalitetining mohiyatini tashkil etadi. Ajdodlarimiz to'plagan hayotiy tajribalar, xususan yosh avlodni tarbiyalashda qo'llanilgan usul va vositalari, o'ziga xos urf-odat va an'analari, keyinchalik shu zaminda yetishib chiqqan buyuk alloma-olimlarning pedagogik qarashlarida sayqallanib, ilmiy tus oldi, noyob qo'lyozmalarda muhrlanib, ma'naviy merosga aylantirildi. Ushbu merosni o'rganish, yangi sifatlar bilan boyitib pedagogik tafakkur iste'moliga olib kirish - jamiyatimizning hozirgi taraqqiyoti, undagi ma'naviy yuksalish, tarixiy xotira, an'ana va qadriyatlarning tiklanishi jarayonida - eng dolzarb masalalardan biridir.

Markaziy Osiyo mutafakkirlari tafakkurida musiqa ilmi asosan ahloq va nafosat tuyg'ularini shakllantiruvchi ma'naviy-tarbiyaviy omil sifatida istifoda etilar ekan, uning ushbu mo'jizaviy mohiyati pedagogik ilmlar bilan bir qatorda, falsafa, tarix, ruhshunoslik, etika, estetika, san'atshunoslik, musiqashunoslik,

manbashunoslik, etnografiya, cholg'ushunoslik kabi soha asoslari bilan uzviy bog'liqlikda o'rganishlarini taqozo etadi.

Avvalo, ta'kidlash lozimki, musiqa san'atining ijtimoiy - pedagogik xususiyatlarini ilmiy-nazariy asoslab bergan alloma-olimlarning, xususan, al-Farobiyning "Musiqa haqida Katta kitob" fundamental asari, Ibn Sinoning "Kitobi ush-Shifo" qomusiy to'plami, Kaykovusning "Qobusnoma", Navoiyning "Mahbub ul-qulub" didaktik asarlari, Abduraxmon Jomiy, Kavkabiy Buxoriy, Darvesh Ali Changiyning musiqiy risolalari va ma'rifatparvar A.Fitratning ilmiy asarlari xalq cholg'ularida ijrochilik san'atini tahlil va talqin etishda asosiy manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Har bir musiqiy cholg'u - madaniyatning moddiy belgisi sifatida ma'lum davrning musiqiy fikr xarakterini yoritishga imkon beradi. Masalan, olim eslab o'tgan barbod, rebab, qo'biz, rud, shamame, kungura kabi cholg'ular iste'moldan chiqib ketgan, demak ularning konstruktiv va ijroviy imkoniyatlari davr o'tishi bilan talabga javob bera olmaganligi bois, ularga nisbatan ma'naviy ehtiyojlar yo'qola boshlagan. Yuqorida ta'kidlanganidek, musiqiy cholg'ular insonning ijtimoiy - ma'naviy ehtiyojlariga ko'ra yaratiladi, foydalaniladi va musiqiy - maishiy hayotdagi o'rniga qarab taraqqiy qiladi. Darvesh Ali mohir sozanda sifatida har bir musiqiy cholg'uning amaliyotdagi o'rni, ya'ni iste'mol doirasi, musiqiy cholg'u qo'llanuvchi janr turlarini ham o'rganishga harakat qilgan. Bu esa, Markaziy Osiyo hududida qo'llanilib kelingan musiqiy cholg'ularning taraqqiyot bosqichlaridagi xarakterli an'analar haqida ilmiy xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Torli vositasiz, barmoq bilan harakatta keltirib tovush hosil qilishning - nisbatan keyinroq yuzaga kelgan "mukammal" uslublardan farqi shundaki, unda tananing sezgi hissiyoti - tebranuvchi jism bilan uyg'un "munosabatda" bo'ladi. Torli barmoq bilan chertib tovush hosil qilish uslubi - o'zbek an'naviy torli cholg'ularidan dutorga xosdir: bu cholg'ularda barmoq bilan torga zarb tushganda qisqa xarakterdagi tovush hosil bo'ladi. Ammo bu cholg'ularning "mo'jizasi" shundaki, ularda mavjud ijroviy imkoniyatlar orqali qisqa tovush - ijro jarayonida

davomli musiqiy - badiiy mazmunga ega bo'ladi. O'zbek cholg'u ijrochiligi ta'lim tizimida dutor cholg'usi o'ziga xos o'ringa ega.

Dutor. Cholg'uning nomlanishi - ayrim torli cholg'ulardagi singari, uning konstruktiv xususiyatlaridan kelib chiqqan: "dutor" atamasi - forscha bo'lib, "ikki tor" degan ma'noni beradi. Shuni ta'kidlash lozimki, dutor xalqimiz musiqa madaniyatida ko'p asrlardan beri iste'mol qilinib kelinayotgan "umummilliy" cholg'u bo'lishiga qaramasdan, unga nisbatan o'ziga xos etnik atama qo'llash - odat tusiga kirmagan. Ammo, xalq ustalari qo'lidan yasalgan o'zbek dutorlari - ma'lum hududlar shevasida o'z nomlariga ega. Masalan, ayrim hollarda u, "bobaki dutor" deb ham yuritiladi.

Dutor ayrim iste'mol xususiyatlari bilan torli-mizrobli qashqar rubobiga yaqindir. A Fitrat iborasi bilan aytganda, dutorda ham "butun el kuylari"ni ijro qilish mumkin, dutor - xalq va kasbiy musiqa turlarining barchasida qatnashib, "ommaviy" cholg'uga aylangan. Bundan tashqari, torli-chertma dutor - xalq maishiy hayotida amaliy san'at mahsuli - "bezak- buyum" sifatida ham saqlanadi: devorga osig'liq, juda bejirim qilib ishlangan dutor - xonadonda hukmron ma'naviy -madaniy muhitning belgisi sifatida qabul qilinadi.

Dutor xalq ustalari tomonidan yasaladi, uning hajmi o'zgaruvchandir va bu odatda, dutor kosaxonasining katta-kichikligi bilan bog'liq bo'ladi. Kosaxona esa, ikki xil, "qazma" va "qovurg'a" uslubida ishlanadi, kosaxonani - alohida kesimchalardan biriktirib yasash an'anasi texnik jihatdan mukammal bo'lib, "qazma", yani yaxlit kesimdan o'yib ishlash uslubiga nisbatan keyinroq qo'llanila boshlangan. Aytish mumkin-ki, xalq ustalari cholg'uni - ma'lum tarixiy davrda shakllangan ishlab chiqarish usuli ta'sirida yasab kelganlar.

Dutorda torlar diametri bir xil bo'ladi, ular ma'lum uzunlikdagi yaxlit bo'lakdan tortiladi. Torlarning cholg'ulanishi esa, turlicha ko'rinishlarga ega va ular xalq orasida maxsus nomlar bilan atalib kelinadi: bu nomlar mahalliy harakterga ega bo'lib, u yoki bu ijrochilik uslubining xususiyatlarini ifoda etadi.

Dutor ijroviy-badiiy imkoniyatlarining shakllanishida unda tarixan an'ana tusini olib qo'llanib kelingan xilma-xil zarb usullari juda katta ahamiyatga ega, masalan:

Dutor ijroviy xususiyatlaridan yana biri - kosaxona qopqog'iga dam-badam barmoq bilan urib zarb berish - yog'och qopqoqli boshqa o'zbek an'anaviy torli cholg'ulariga xos emas: bunda ko'rsatkich barmoq qopqoqqa urilib, asarga - o'ziga xos ritmik bezak beradi. Ayrim ijrochilar – qopqoq yuzidan tashqari, ba'zan kosaxona devorlariga ham xuddi shu uslubda zarb berib ijro qiladilar. Bu uslub asosan, raqs-cholg'u va xususan cholg'u janridagi asarlarda qo'llaniladi: qopqoqqa tushayotgan zarblar - sodda, ammo turli ritmik shakllarda bo'lishi mumkin. Dutorda faqat 1-yuqorigi tor ohangnafisdir. Pastki tor esa, doimo ikkiovozlikni vujudga keltiruvchi omil sifatida qatnashadi.

1.Dutor prima – Dutorning kichraytirilgan turi 460 mm. Menzuraga ega. Birinchi oktava *lya* va *mi* notalariga sozlanidi

2. Dutor sekunda –yangi ishlangan dutorlar oilasiga mansub 720 mm. menzuraga ega;, birinchi oktava *re* va *sol* notalariga sozlanadi.

3. Dutor alt –birinchi oktava *Lya* , *mi* yoki *Lya re* notalariga sozlanadi va 800 mm menzuraga ega;

4. Dutor tenor –Rekonstruksiya qilingan dutorda ikkita tor bo'lib ,kichik oktava *re* , *lya* yoki *re* , *sol* kvarta va kvinta intervaliga sozlanadi va 900 mm. menzuraga ega;

5. Dutor bas- Kvinta intervaliga sozlanadi katta oktava „do” dan kichik oktava „*lya*” gacha sozlanadi va 650 mm menzuraga ega;

Dutor ijrochiligi XX asrga kelib rivoj topdi. O'zbekiston Davlat Konservatoriyasi Cholg'u ijrochilik fakulteti Xalq cholg'ulari kafedrasida proffessor ustozlar mana nechi yildirki o'z faoliyatlarini olib bormoqdalar.Professor ustozlar o'zlarining mualliflik kitoblari bilan musiqa san'ati dutor ijrochiligini boyitishga o'z hissalarini qo'shib kelmoqda.Dutor sinfi uchun chiqarilgan darslik va o'quv qo'llanmalari. Jumladan;

M.A ASILOV, F.N.Vasilyev Dutor darsligi - „SHkola igri na dutare” . Bu kitobda dutorning tuzilishi va dutorni saqlash.Dutorga tor tanlash va dutorni sozlash bo'yicha bilim va ko'nikmalar haqida yoritib berilgan . Dutorda tovushlar joylashuvi . Tovush cho'zimlari.Intervallar va al'teratsiya belgilari.Takt ,takt chizig'i,takt oldi .Dutor chalishning umumiy qoidalari haqida. Dutorda tovush chiqarish .Dutor shtrixlari. Dutordagi mashqlar to'g'risida va bu kitobda har xil kichik dator o'rganuvchilar uchun asarlar berilgan.

Masalan:„Omon yor”, „Segoh”, „Gulyor”, „Qoyilman”, „As Bo'laman”, „Yangi Tanovor”, „Gilos”, „Konsertnaya pyesa “, „Dutor bayoti”, „Alla”, „Qoraqalpoq raqsi”, „Turkman eshvoyi”, „Gulnora” „kabi Fortepiano jo'rligidagi asarlar bu kitobdan joy olgan .

Ubaydullo Karimov tomonidan yozilgan „O'zbek xalq kuylaridan fortepiano jo'rligida tuzilgan asarlar “ Bolalar musiqa maktablari uchun qo'llanmada „Tom boshida tog'ora “ , „ Raqs “, Qora soch”, „ Qaylarga boray “, „ Chamanda gul “, „Qashqarcha “, „ O'rtoqlar”, „ Fabrikani yo'liga”, „Dutorim”, „ Qari navo”, „Olma otdim”, „ Farg'onacha”, „ Baxt kuyi”, „ Garduni segoh”, „ Jigarpora”, „Dilxiroj “, „Bezurgoni”, „ Chakra -chaki”, „Avg'on go'zali”,

„ Baxor taronasi”, „ Tojik xalq termalari” kabi asarlar bu kitobda o'rin olgan.

Hozirda O'zbekiston Davlat Konservatoriyasi Cholg'u ijrochiligi fakulteti Xalq cholg'ulari bo'limi dator mutaxassisligi professori Xodjayeva Ruzibi . „Dutor taronalari” nomli o'quv qo'llanma 2007 . Xalq cholg'u ijrochiligida (Dutor) 2020 O'zbekiston davlat konservatoriyasi bakalavriati «Cholg'u ijrochiligi (xalq cholg'ulari)» ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabalari uchun darslik. Ustozimizning 2022 yilda nashriyotdan chiqqan ushbu o'quv qo'llanmasida Xalq cholg'ulari ijrochilik (Dutor). O'zbekiston davlat konservatoriyasi bakalavriati Cholg'u ijrochiligi (Xalq cholg'ulari) ta'lim yo'nalishi 4- kurs talabalari uchun o'quv qo'llanma.Bu kitobda Xalq cholg'ulari haqida ma'lumotlar. Ijrochilik ko'nikmalarini mukamallashtirish. Ijrochilik mahoratini rivolantirish. Dutor ijrochiligida musiqiy asarlarni sof ijro usullari ustida ishlash. Badiiy asarlarni mustaqil ravishda tahlil qilib o'rganish.

Notadan ravon o'qish malakasi ustida ishlash. Ijrochilik ko'nikmalarini shakllantirish haqida bir qator tushunchalar berib o'tilgan.

Kitobning badiiy asarlar qismida „Chaqqon o'yna“, „Dilxiroj “ G’ . Toshmatov ijrosida notaga olingan „, Zulfi siyoh “ , „, Mashqi javoni “, „, Ipak yo'li“, „, Kayfiyat“, „, Mirzacho'l yor -yori “, kabi asarlar bu kitobdan joy olgan .

O'zbekiston Davlat Konservatoriyasidagi yana shunday dotsent ustozlarimizdan Ulug'bek Yunusov „Xalq cholg'ularida ijrochilik (Dutor) Oliy o'quv yurtlari uchun I-II bosqich talabalari uchun o'quv qo'llanma. Bu o'quv qo'llanma III qismga bo'lingan .

I-Nazariy qism. Iiro mahoratini oshirishda ijrochilik holatining ahamiyati. Dutorda tovushni hosil qilish. Chap qo'I barmoqlari jro tezligi ustida ishlash va rivojlantirish. O'ng qo'l texnikasi. Tovush balandligi (dinamika) ustida ishlash. Gammalar haqidagi ma'lumotlar berilgan .

II-Amaliy qism I-II bosqich talabalari uchun gammalar. Dinamikaga oid mashqlar. I-II bosqich talabalari uchun etyudlar qo'llanmada joy olgan .

III – Qo'shimcha asarlar Ulug'bek Yunusov Dutor alt va prima uchun moslashtirgan „, Falaki dator “, „, Qurmong' ozi -Balbiraun , T . Kuliyevev-Lezginka, N. Paganini-Venetsiya karnaval , E . Babayev-Flamengo, A. Loskutov-Konsert , bu asarlar Dutor prima va alt uchun moslashtirilgan.

Ulug'bek Yunusovning Xalq cholg'ularida ijrochilik (Dutor) Oliy o'quv yurtlari uchun III bosqich talabalari uchun o'quv qo'llanmasi Toshkent 2023. Bu kitobda I nazariy va II amaliy qismlardan va III qismida dator ijrochilik dasturi uchun yangi asarlar o'rin olgan.

I -Nazariy qism

Dutorda tovush hosil qilish. Dutorda ijro zarblar va uslublar. Tovush balandligi (dinamika) ustida ishlash. Ijro ko'nikmalarini takomillashirish, Pozitsiya va applikatura. Miliy musiqa namunalarini ijro etishda o'ziga xos bezakar.

II - Amaliy qism Gammalar. Gammalar ijrosi uchun usul va zarblar. Etyud va Mashqlar. Asarlar tahlili va musiqiy shakl. Kompozitorlar hayoti va ijodi.

III- Qo'shimcha asarlar M. Bafojev „Dutor Naqshi “H. Rahimov,, Dutor sabosi “H. Rahimov ,, Sharqona Navo “, E . Usemov ,, Shemshi Dastan”, A.Jaimov „Shalqima “, M. Bafojev,,Jilolar”, U. Yunusov „Popuri “ kabi asarlar Ulug'bek Yunusov ijrochilik talqinida bu kitobdan joy olgan.

Hozirda O'zbekiston Davlat Konservatoriya talabalari boshqa viloyatlardagi kollej,litsey, ixtisoslashtirilgan san'at va ma'daniyat maktablarda va Bolalar musiqa san'at maktablarida bu o'quv qo'llanmalardan keng foydalanilmoqda.

Xulosa o'rnida shu keltirishimiz mumkinki, o'tgan asrimizning boshlarida ***O'zbekistonlik olimi Ye.Ye.Romanovskaya – “Dutorning zaif tovushi bordir” deb yozgan edi.*** To'g'ri undagi bir xil xom-ashyodan ishlangan torlar, rang-barang tuslar berish imkoniyatida emas. Ammo, cholg'udan taraluvchi sadoning bir xillik taassurotida, undan taraluvchi jozibador tovush xarakteri, ijroviy-badiiy imkoniyatlar - uning xalq orasida ommaviylashuvining asosiy omillari bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. A.Odilov. “O'zbek xalq cholg'ularida ijrochilik tarixi”. T.: 1987y.
2. A.Lutfullaev. “Xalq cholg'u ijrochiligi: manba, tajriba va zamonaviy yondashuvlar. T.: 2023y.
3. R.Xodjaeva. “Xalq cholg'ularida ijrochilik”. O'quv qo'llanma. 2022.
4. B.Rahimjonov “Dutorchilar ansambli”. T., 2002.
5. A.Tashmatova „Ijrochilik san'ati tarixi “ Darslik 2017